

Duitse connecties

De heroprichting van de Johanniter Orde in Nederland

Kees Bruin

Nederland is in de eerste maanden van 1909 in afwachting van een belangrijke gebeurtenis. De koningin is hoogzwanger en naast opgetogenheid is er aan het hof en in het land ook bezorgdheid, want het ging eerder herhaaldelijk mis met een koninklijke zwangerschap. Terwijl Wilhelmina rust moet houden, stort haar vorstelijke echtgenoot zich met des te meer energie op het gebied waar zijn bestemming zal blijken te liggen: de liefdadigheid. Het jaar daarvoor is hij benoemd tot voorzitter van het Nederlandsche Roode Kruis. De zorg voor zieken, gewonden, onvermogenen lijkt hem na aan het hart te liggen. Vooral het reddingswezen heeft zijn belangstelling. Dat blijkt onder meer bij de ramp met de Berlin, een Harwich-veerboot die in 1907 bij Hoek van Holland doormidden breekt. De prins gaat aan boord van een reddingsschip dat in woeste zee schipbreukelingen van het wrak haalt – een actie die hem brede publiciteit en uitbundige lof oplevert. Zijn agenda wordt sindsdien in hoge mate bepaald door deze van regeringszijde aangemoedigde belangstelling. Een van de initiatieven die hij onderneemt heeft betrekking op de Johanniter Orde – een liefdadige instelling, maar van een heel bijzonder karakter. Oeroud, zeer deftig en exclusief aristocratisch.

Vorstelijke scheppingsdrift

Prins Hendrik koestert het plan om de middeleeuwse orde in Nederland te doen herleven. Is de orde hier te lande dan dood? Nee, er zijn nog altijd Nederlandse Johanniter ridders. Van oudsher is de orde in deze contreien gevestigd geweest, met talrijke bezittingen her en der. Van een levende Nederlandse organisatie is echter geen sprake. Ten tijde van de Republiek zijn de bezittingen deels door de overheid overgenomen en deels in handen van de ordeheren gelaten. Zij blijft in naam bestaan, maar na 1795 is nauwelijks sprake meer van een reële Johanniter aanwezigheid. In het Koninkrijk der Nederlanden is de orde verdwenen.¹ De ridders anno 1909 maken, net als de prins zelf, deel uit van de Duitse tak van de Johanniter Orde, de zogenoemde Balijs

¹ Zie E.A. van Beresteyn, *Geschiedenis der Johanniter-Orde in Nederland tot 1795. Historische schets* (Assen, 1934).

Brandenburg, en die is sinds de reformatie een zelfstandige, los van het oude ordecentrum opererende instelling voor protestantse edellieden. Ook Nederlandse edellieden worden toegelaten tot het lidmaatschap: sommige families onderhouden al sinds generaties een band met de orde. De prins wil een Nederlands verband van Johanniter ridders tot stand brengen, een eigen Nederlandse afdeling oprichten die mogelijk, net als in Duitsland, een moderne invulling kan geven aan de oude ridderlijke opdracht. Op 22 februari 1909 organiseert hij op paleis Noordeinde een maaltijd voor de Nederlandse Johanniter ridders met de bedoeling hen ‘nauwer aan elkaar te verbinden’. Hierop volgen besprekingen die leiden tot de eenstemmig uitgesproken wens een Nederlandse afdeling op te richten, liefst onder leiding van de prins. Deze is hiertoe bereid en vertrekt enkele dagen later met twee rechtsridders, jonkheer P.O.H. Gevaerts van Simonshaven en G.D.C. d’Aumale baron van Hardenbroek, naar Berlijn om te onderzoeken of daar bezwaren tegen het voornemen bestaan.

De Grootmeester, prins Eitel Friedrich van Pruisen, verklaart mede namens de koning van Pruisen, protector van de orde, dat de oprichting van zo’n afdeling ‘met grote ingenomenheid zou worden begroet’. Ook wordt bezien of van Nederlandse zijde misschien bezwaren gemaakt worden. Integendeel, de minister van Justitie, Mr. A.P.L. Nelissen, geeft de verzekering ‘alles in het werk te zullen stellen, om de oprichting der afdeeling [...] te helpen vergemakkelijken’. Er worden statuten ontworpen en op 22 mei 1909 vindt in Den Haag een tweede bijeenkomst (met maaltijd, à f 15 per persoon) plaats, nu in paleis Kneuterdijk. Inmiddels heeft de geboorte van een troonopvolgster plaatsgevonden – Nederland viert opgelucht feest. Ook de vijftien ten paleize verzamelde Johanniter ridders² zijn ongetwijfeld opgetogen; zij besluiten bij acclamatie tot oprichting van een Nederlandse afdeling, oftewel Commenderij. Prins Hendrik wordt eveneens bij acclamatie tot Commendator gekozen. Het Kapittel te Duitsland stemt op 8 juli 1909 in met de oprichting, de statuten worden goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van 31 juli 1909, en er wordt een convent gekozen. Op 28 oktober keurt de Koningin bij Koninklijk Besluit de benoeming van de prins tot Commendator goed. Als officiële stichtingsdatum wordt 30 april 1909, de geboortedag van prinses Juliana, aangehouden.³

De koninklijke handtekeningen markeren een opmerkelijke wedergeboorte. Want zo vanzelfsprekend is het niet, dat een dergelijk aristocratisch instituut in Nederland nieuw leven wordt ingeblazen. De prins mag hieraan behoefte hebben, of anderen in Nederland ook in die mate van nut en noodzaak overtuigd zijn, is nog maar de vraag. Voorzover het de bedoeling is dat de Nederlandse afdeling zich gaat toeleggen op liefdadigheid, geldt al helemaal of daar wel zo’n behoefte aan is. Er bestaan al talloze charitatieve instellingen. Er is het Roode Kruis, waarvan de prins zojuist al tot voorzitter benoemd is. Waarom nog een nieuwe erbij? Wat voegt de ridderlijke, adellijke inbreng op dit terrein toe aan wat al bestaat? Bovendien zijn er de politieke complicaties, want

² Het gaat om leden van de families Gevaerts van Simonshaven, Snoeck, Van Pallandt, Van Hardenbroek, Pauw, Schimmelpenninck, Van Citters, Van Bylandt, Melvill van Carnbee, Van Loon, Taets van Amerongen. Uit de families Van Aldenburg Bentinck en Van Rechteren Limpurg treden vertegenwoordigers in augustus 1909 tot de Orde toe.

³ Archief Johanniter Orde (AJO), Jaarverslag 1909/1910 Johanniter Orde, 4 e.v.

in hoeverre is dit gezelschap gehoorzaamheid verschuldigd aan de koning van Pruisen, keizer van het Duitse rijk? Op dit laatste punt was een eerdere poging om een Nederlandse afdeling op te richten stukgelopen.

Een hoogst onvoegzaam verzoek

Ruim twintig jaar tevoren, als koning Willem III nog leeft, lanceert de Nederlandse edelman W.J. baron d'Ablaing van Giessenburg, die als rechtsridder deel uitmaakt van de Johanniter Orde in Pruisen, hetzelfde idee als prins Hendrik. Hij richt zich in 1887 tot de minister van Justitie met een officieel verzoek tot goedkeuring van de 'oprichting hier te lande van een Nederlandsch genootschap der Johanniter Orde', dat door de minister wordt doorgestuurd naar de Hoge Raad van Adel voor advies. Bij dit orgaan is weinig enthousiasme voor dit voornemen 'tot het oprichten van een adelijk genootschap tot ziekenverplegers'. Dit laatste woord verwijst ongetwijfeld naar de doelstelling van ziekenverzorging van de Duitse Johanniters en hun actieve rol bij de hulpverlening aan gewonden in de Frans-Duitse oorlog: Johanniter helpers transporteerden slachtoffers van het slagveld en verzorgden hen in Johanniter ziekenhuizen.⁴ Na 1870 is de hulpverlening op civiele leest voortgezet. De initiatiefnemer refereert in zijn brief aan de bijdragen die hij en andere Nederlandse rechtsridders voor het goede doel naar Duitsland sturen. Dit geld zou via een Nederlandse afdeling ook het vaderland ten goede kunnen komen. Hoe mooi dat laatste ook is, de Raad acht het verzoek 'hoogst onvoegzaam'. Het gezag van de Nederlandse monarch is door heroprichting als afdeling van een Duitse instelling in het geding. Eventuele besluiten van de Nederlandse koning aangaande het genootschap zouden door het buitenlandse hoofd der orde afgekeurd kunnen worden – ook een instemmend besluit over de oprichting hier te lande. Kunnen Nederlanders overigens wel deel uitmaken van de Balije Brandenburg van de Johanniter Orde? Sinds de wederoprichting van de orde in Pruisen kunnen alleen maar Duitsers lid worden – baron d'Ablaing moet volgens het lid van de Raad baron Sloet, die als eerste adviseur optreedt, dan ook wel vóór die tijd van de koning van Pruisen de insignien der orde gekregen hebben. Afgezien hiervan bestaat er volgens de baron in Nederland al een andere nazaat van de aloude Orde van St.-Jan, 'de Balye Utrecht', hoezeer die ook 'van de primitive instelling der orde geen spaan meer vertoont'. Het zou 'toch wel wat zonderling zijn daarnaast een filiaal, sucursaal, of hoe men het noemen wil, van de Balye Brandenburg te plaatsen'.⁵

Maar het hoofdbezwaar betreft de dreigende onderschikking. Indien de Nederlandse koning zijn goedkeuring wil verlenen en de Herrenmeister geen bezwaar heeft, zal het Nederlandse genootschap 'onderworpen zijn aan het toezicht en de controle van het Pruisische Kapittel der Orde, dat zelfs de statuten zal kunnen veranderen [...] wat dus niet door onze Koning [...], maar door dien van Pruisen goedgekeurd zal moeten worden. Dit zou ongehoord zijn.' De rest van de raad neemt dit afwijzende standpunt over. 'Er is hier geen spraak van een zelfstandige vereeniging, zoals in de Wet van 22

⁴ Zie J.F. Hutchinson, *Champions of charity. War and the rise of the Red Cross* (Boulder, 1996).

⁵ De pre-adviseur was hier abuis: de Ridderlijke Duitse Orde waartoe genoemde balije Utrecht behoort, is een afzonderlijke orde. Hij is gewijd aan Maria en niet aan St. Jan.

De Prins der Nederlanden, hertog van Mecklenburg, in het uniform van commandator van de Johanniter Orde, omstreeks 1920 (foto; D.P.M. Graswinckel, De Johanniter Orde in Nederland 1934-1959 (’s-Gravenhage, 1959))

April 1855 Stbl. No. 32 bedoeld wordt.⁶ Inwilliging van het verzoek vindt niet plaats. Voorzover er al sympathie is voor deze Pruisische instelling voor goede werken, wordt het belangrijker geacht afstand te bewaren en iedere mogelijke aantasting van Nederlandse soevereiniteit te vermijden. Ook al gaat het om een zaak van schijnbaar gering politiek gewicht, hier liggen gevoeligheden die hun tol eisen – ten koste van de aristocratische ‘ziekenverzorgers’.

Hospitaalridders en hun verbanden

‘Balijen’, ‘kapittels’, ‘rechtsridders’: voor een beter begrip iets over de organisatie van edellieden in orden. In feite zijn strikt adellijke orden als van de Johanniters aan het begin van de twintigste eeuw een anachronisme geworden. Orden hebben zich overal in Europa ontwikkeld van semi-religieuze verbanden van personen uit de hoogste standen tot beloningsinstrumenten in handen van de staat, tot decoraties voor verdienstelijke medeburgers. Wat in de middeleeuwen nog genootschappen van edelen zijn, worden in de loop der eeuwen steeds meer meritocratische verbanden, open voor ook lagere maatschappelijke regionen. Orden worden vrijwel overal ‘lintjes’, tekenen van verdiensten, blijk van erkenning. Het karakter van een genootschap van standgenoten met een religieuze, charitatieve, militaire doelstelling of een combinatie daarvan, komt op de achtergrond. Zulke orden handhaven zich soms wel, zoals in

⁶ Hoge Raad van Adel, Archief Hoge Raad van Adel, commissoriaal 17 febr. 1887, nr. 17.

Nederland de zojuist genoemde Balije Utrecht van de Ridderlijke Duitse Orde, maar het worden zeldzaamheden, antieke instituten, die weinig van doen hebben met moderne, gedemocratiseerde orden als die van de Nederlandse Leeuw of Oranje-Nassau – de bekende civiele Verdienstorden van het Koninkrijk der Nederlanden.

Het ‘ordewezen’ in West-Europa transformeert zich in nauwe samenhang met processen van staat- en natievorming. Vorsten weten edelen aan zich te onderwerpen en maken zich meester van hun verbanden, hun orden. Ze stichten hun eigen orden en gebruiken deze om loyaliteit aan zichzelf te versterken. Als het gedaan is met hun absolute macht, tronen wankelen en kronen gaan rollen, blijven hun orden soms bestaan (ook als republikeinse instelling, zoals de *Légion d’Honneur*) – in het democratische tijdperk bewijst het instituut in zijn gemoderniseerde vorm, als symbolische (en goedkope) beloning van staatswege, nog altijd onmisbare diensten.⁷ Op het aanvaren van buitenlandse onderscheidingen staat in vele landen een verbod – in Nederland is dat sinds 1814 een grondwettelijk verbod. Alleen met toestemming van de koning mag een dergelijk eerbewijs aangenomen worden. Hoe onherkenbaar maatschappijen ook veranderen, regeringen blijven beducht voor ondermijning van de trouw van hun onderdanen en verplichten hen tot het vragen van toestemming (agreeatie) als zij ridder in – zeg – de Orde van Leopold II worden. In Nederland is dit nog maar sinds kort niet meer nodig.

Die maatschappelijke en politieke ontwikkelingen gaan op langere termijn ten koste van zowel de vorst als de adel. Het heroprichten van exclusief aristocratische instellingen als de Johanniter Orde valt in hoge mate te beschouwen als een reactie op het verlies van politieke en sociale macht. Dat geldt niet alleen voor Nederland, maar ook voor Duitsland. De Duitse Balije Brandenburg van de Johanniter Orde is net zo goed een *Neugründung*. Een negentiende-eeuwse, geen twintigste eeuwse. Een schepping van koning Friedrich Wilhelm IV van Pruisen, die de jaren 1840-1850 verschillende orden in het leven roept, in een poging om de monarchie te herstructureren en de rol van de adel opnieuw te definiëren. Hij wenst een krachtige adellijke infrastructuur binnen het politieke systeem en adellijke orden zijn daarbij voor hem een organisatie-middel. De Johanniter Orde is in Pruisen een verdwenen orde: officieel opgeheven en verbeurd verklaard in de Napoleontische tijd door zijn voorganger. Deze gebruikt de bezittingen van de oude ridderlijke orden om de lege staatskas te vullen; de Johanniter Orde zet hij om in een decoratie voor verdienstelijke edelen.⁸ Zijn conservatieve opvolger herstelt in 1852 echter de orde in zijn oude vorm: een genootschap van ‘rechtridders’ en ‘ereridders’ (edellieden met en zonder ridderslag) van wie verdiensten verwacht mogen worden maar niet aanwezig hoeven te zijn. Met de nieuwe *Schwanenorden*, *Roter* en *Schwarzer Adelsorden* en de hervormde en nu sterk aan hem persoonlijk gelieerde Johanniter Orde hoopt hij de Pruisische aristocratie te kunnen activeren rond zijn troon. De orden krijgen functies te vervullen aan het hof.

⁷ Voor een heldere beschrijving van de maatschappelijke evolutie van het ordewezen, zie B. Heydenreich, *Ritterorden und Rittergesellschaften. Ihre Entwicklung vom späten Mittelalter bis zur Neuzeit* (dissertatie Würzburg, 1960).

⁸ S. Marburg, ‘... sub estos signis militamus. Adlige Selbstsymbolisierung in der Genossenschaft des Johanniterordens im Königreich Sachsen’, in: S. Marburg en J. Mazerath, ed., *Der Schritt in die Moderne. Sächsischer Adel zwischen 1763 und 1918* (Keulen, 2001) 18 e.v.

Ordensfeste worden belangrijke sociale gebeurtenissen; de investituur van nieuwe ridders een hoogtepunt van het aristocratische seizoen.⁹ De heropricting van de orde past in een restauratief politiek programma en sloot aan op romantische ideeën en voorstellingen. De middeleeuwse riddersymboliek spreekt niet alleen bij de Pruisische koning tot de verbeelding. In de vormgeving van de orde wordt het retrospectieve karakter met verwijzingen naar kruisvaart, ridderlijke heldenmoed en opofferingsgezindheid, zwaar aangezet. *Invention of tradition* ten dienste van een monarchale en aristocratische reactie.

De Duitse Johanniter Orde zoals die vanaf het midden van de negentiende eeuw functioneert, is een Hohenzollern-instituut. Had de orde in de middeleeuwen een internationale opzet en oriëntatie, daarvan is nu weinig meer te merken. Het is een instelling geworden voor primair Duitse edellieden van reformatorische huize: met een uitgesproken nationaal, protestants stempel. Een band met Rome, waar het hoofd van de internationale, zich nu ‘Maltezer’ noemende orde zetelt, wordt niet meer onderhouden, afdrachten worden niet meer gedaan. Voor de heropricting is vanuit Duitsland geen toestemming gevraagd aan de grootmeester te Rome.¹⁰ Het is een nationale gelegenheid, net als in 1909 in Nederland. Als daar in 1911 een aantal katholieke edellieden het voorbeeld van hun protestantse broeders volgt en een Nederlandse afdeling van de Maltezer Orde wil oprichten, wordt die toestemming wèl gevraagd en verkregen. De katholieke ridders van St.-Jan hebben in de diverse Europese landen hun trouw aan de grote internationale ordegemeenschap in stand gehouden; de internationale gerichtheid behouden. Maar ook in Nederland blijken de Maltezers behoefte te hebben aan een eigen nationaal ‘dak’, van waaronder middeleeuwse ridderlijke idealen in nauwe verbondenheid met het nationale vorstehuis uitgedragen kunnen worden.

Ook al is de Commenderij Nederland van de Johanniters een Nederlandse vereniging, edellieden die het volwaardig lidmaatschap willen verwerven, dat wil zeggen: van ‘eridder’ willen opklimmen tot ‘rechtsridder’, hebben de goedkeuring van Berlijn nodig. Acceptatie door de Ballei Brandenburg en het daarop volgende ondergaan van een initiatieritueel onder leiding van een lid van het Pruisisch vorstehuis (die op het *moment suprême* de woorden spreekt: ‘Besser Ritter als Knecht!’) worden gezien als iets anders dan het simpelweg verkrijgen van een buitenlandse Verdienstorde. De gelukkigen vragen hiervoor geen toestemming van de Nederlandse regering. Die lijkt niet te twijfelen aan de loyaliteiten van haar adellijke onderdanen.

Orden en adel in Nederland

In het Nederland waar prins Hendrik zich in het liefdadigheidswerk stort, bestaan voor de adel niet veel organen die hun de mogelijkheid bieden zich als groep publie-

⁹ D.E. Barclay, *Frederick William IV and the Prussian monarchy, 1840-1861* (Oxford, 1995); I.V. Hull, ‘Prussian dynastic ritual and the end of monarchy’, in: C. Fink, e.a., *German nationalism and the European response, 1890-1945* (Norman-Londen, 1985) 13-41; Marburg, ‘... sub estos signis militamus’, 17-44.

¹⁰ Er wordt wel bericht van gedaan aan Rome. De Maltezer grootmeester, graaf Colloredo, zendt een gelukwens, die door de Pruisische Johanniters als een erkenning wordt opgevat.

kelijk te manifesteren. Natuurlijk, Nederland is een vrij land, met vrijheid van meningsuiting en vrijheid van vereniging. Maar dat laatste ligt voor de adel ingewikkeld. Als groep voor het voetlicht komen doet men liever niet. De ridderschappen, via welke zij sinds de oprichting van het Koninkrijk haar stempel op het staatsbestuur kan drukken, zijn sinds 1848 als politiek orgaan ter ziele. In het nieuwe constitutionele bestel is de adel politiek uitgespeeld. De politieke elite mag grotendeels bestaan uit adellijke personen, met de erfelijkheid van ambten en privileges is het in beginsel afgelopen. Nieuwe adel wordt ook nauwelijks meer gecreëerd. Van een verbinding tussen de staatsorden en adeldom, zoals die in het Verenigd Koninkrijk tot op de dag van vandaag gebruikelijk is gebleven, willen de Nederlandse bestuurders niets weten. Nieuwe ridders worden nadrukkelijk géén jonkheer, baron of wat dies meer zij. Binnen het publieke domein wordt de adel teruggedrongen – voorzover er een openbare rol te spelen valt kan dat alleen nog aan de randen. Adellijke personen die zich als zodanig voor de gemeenschap willen inzetten, hebben weinig keuze. De *charitas* ligt erg voor de hand – om niet te zeggen: biedt zich tamelijk dwingend aan.

Voor de Nederlandse protestantse adel voorziet de wederoprichting van de Johanniter Orde aldus in een behoefte. Een behoefte aan maatschappelijk dienstbetoon, als uitvloeisel van een adelsplicht die men bij geboorte heeft meegekregen, én aan representatie vanuit het eigen aristocratische milieu. Naast de *charitas* is er immers de exclusiviteit, het ritueel, het kruisvaarderverleden, de nauwe band met het hof. Er zijn de jaarlijkse ridderdagen waarop de Johanniter edellieden in het eigen rode Johanniter uniform met daaroverheen een grote zwartzijden mantel gesierd met het witte acht-puntige kruis, een plechtige bijeenkomst houden, in gezelschap doorgaans van de prins-gemaal. Dit alles versterkt het adellijke bewustzijn. De leden van de orde kunnen zich dankzij het prinselijke initiatief in zekere zin weer als stand manifesteren. De toestroom is opmerkelijk. In tien jaar tijd is hun aantal ruim verzesvoudigd.¹¹

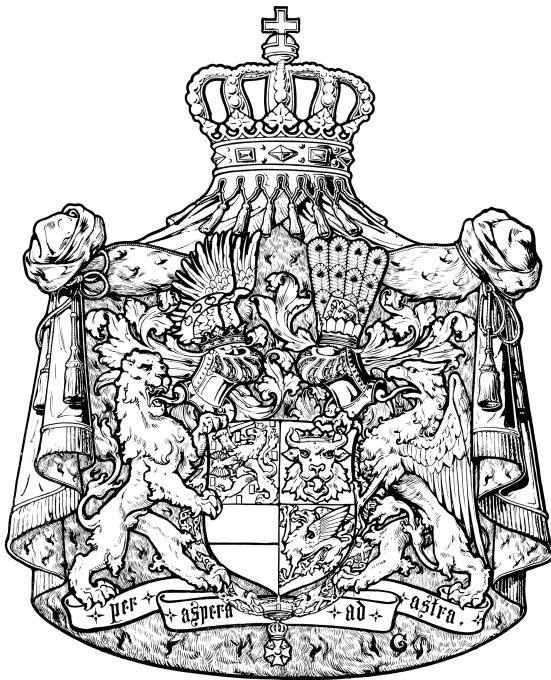
Zo bezit Nederland vlak vóór de Eerste Wereldoorlog plotseling drie oeroude adellijke orden: de Johanniter Orde, de Souvereine Militaire Orde van Malta en de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht, waarvan de twee eersten gereanimeerd en alleen de laatste stokoud binnen de landsgrenzen is.¹² Het lidmaatschap van de laatste orde is niet alleen prestigieus, het is ook financieel aantrekkelijk omdat haar commandeurs een substantieel jaargeld (in 1918 volgens een krantenbericht meer dan achttienduizend gulden) ontvangen.¹³ Hoe gezocht deze functies ook zijn, voor het

¹¹ Van de 25 Nederlanders die bij de Balije Brandenburg als Johanniter ridders zijn ingeschreven, sluiten zich na er oprichting van de Nederlandse afdeling onmiddellijk 21, van wie 5 rechtsridders en 16 ere-ridders, bij de Commenderij aan. (AJO, Jaarverslag 1909/1910). Als in de zomer van 1911 het Kapittel van de Balije op Slot Sonnenburg vergadert, meldt de daar aanwezige prins Hendrik trots dat het ledental van de Nederlandse afdeling gestegen is naar 118. In het jaarverslag van 1918 wordt een ledental gemeld van 162. In de daaropvolgende jaren blijft het aantal groeien. In 1939 telt de orde 218 leden. In 1963 zijn het er 479. Dat zijn mannelijke én (194) vrouwelijke leden: na de oorlog hebben de dames binnen de orde zich geëmancipeerd en uiteindelijk een gelijkwaardige positie verkregen.

¹² Voor meer historische informatie over de orden, zie Van Beresteyn, *Geschiedenis der Johanniter-Orde*; F.J.W. Fabius, *De Ridderlijke Duitse Orde van verleden tot heden* (Utrecht, 1961); J.W. Jongedijk, m.m.v. G.M. Verspyck en J. Schiphorst, *Ridderlijke orden in Nederland* (Zaltbommel, 1965); J.M. van Winter, *Johanniters, Tempeliers, Duitse Orde. Drie geestelijke ridderorden* (Kampen, 1969).

¹³ 'Er werd op getrouwd', volgens de voormalige voorzitter van de Hoge Raad van Adel Jhr. C.C. van Valkenburg. (Mededeling Mr. O. Schutte).

grootste deel van de Nederlandse adel is vervulling ervan uitgesloten. De Duitse Orde is alleen toegankelijk voor oude, protestantse adel. Kandidaten moeten op vier kwartieren van minstens tweehonderdjarige adeldom kunnen bogen. Dat is voor de meeste Nederlandse edellieden te veel gevraagd. Velen van hen stammen uit families die buiten het eigen milieu getrouwd zijn of zijn afkomstig uit regentenfamilies die pas onder de Oranjekoningen geëld zijn.¹⁴ Voor de Nederlandse adel –zowel protestants als katholiek – zijn de twee ‘nieuwe’ orden aantrekkelijk omdat ze wel status en allure meebrengen maar minder zware adelseisen stellen. De Johanniters zijn het minst streng: het aspirant-lid moet van adel zijn, protestant en fatsoenlijk. Net als bij de Duitse broeders zijn ook zonen van recent genobiliteerden welkom – al wordt aanvankelijk bij die adeldom een grens getrokken van vijftig jaar.

Wapen van prins Hendrik, zoals vastgesteld bij koninklijk besluit van 10 juli 1907. Dit wapen kreeg grote bekendheid door het gebruik als schild door hofleveranciers, waarbij het dikwijls op het kruis van de Johanniter Orde werd gelegd (tekening door T. van der Laars, 1913; T. van de Laars, *Wapens, vlaggen en zegels van Nederland ('s-Gravenhage, 1913)*)

Een genoeg voor de prins

Zonder prins Hendrik zou er geen heroprichting van de Johanniter Orde in Nederland zijn geweest. Hij wilde graag: langs deze weg kan liefdadigheid bedreven worden, maar dat was niet het enige. Ook voor hem, en misschien wel juist voor hem, geldt de aantrekkingskracht van de exclusieve broederschap, met haar bijzondere uiterlijke

¹⁴ In 1959 werden bij de Duitse Orde, oftewel het Duitse Huis, de toelatingseisen enigermate verruimd. De eis van vier adellijke kwartieren werd gehandhaafd maar bepaald werd dat de adeldom van de geslachten waartoe de vader en de moeder behoren, ‘slechts’ dient terug te gaan tot 1795. Jhr. C.C. van Valkenburg commentarieerde in *De Nederlandsche Leeuw* in 1959 dat dit in wezen een beperking was, omdat de regentenedel en de negentiende-eeuwse verdienste-adel nu definitief niet meer in aanmerking kwam.

vertoon. Het romantisch-militaire komt bij de Johanniters op een bijna volmaakte manier tot uitdrukking. Zoals de Wilhelmina-biograaf Fasseur meedeelt is de prins dol op uniformen.¹⁵ Die liefde kan zowel in zijn optreden voor het Roode Kruis als voor de Johanniter Orde gebotvierd worden. Hierbij komt de mogelijkheid om zijn status binnen de Duitse adelsgemeenschap te verstevigen. Als ‘Commendator’ van de Nederlandse afdeling van de Johanniter Orde verkrijgt hij een plaats in het kapittel van de Balije Brandenburg, naast een selecte groep van hoge Duitse edelen als vorst Hohenlohe-Langenburg, vorst Castell-Castell, graaf Arnim, graaf Dohna, en, wat voor Hendrik natuurlijk het meest bevredigend zal zijn geweest, de groothertog van Mecklenburg, het familiehoofd van zijn tak.¹⁶

Voor de Nederlandse regering is liefdadigheid een alleszins acceptabele tijdsbesteding voor een prins-gemaal. In casu de Johanniter Orde zien het staatshoofd en de ministers in het leiden van een Nederlandse afdeling voor prins Hendrik geen bezwaar. De punten die enkele decennia daarvoor met succes tegen een heroprichting zijn aangevoerd, blijken nu geen enkel beletsel. Niet dat er in 1909 geen oog meer is voor deze punten. De Hoge Raad van Adel, de adviseur van de regering in zulke aangelegenheden, wordt in dat jaar formeel om advies gevraagd over de benoeming van de prins tot Commendator. De leden van de raad verbazen zich hierover. Zij zien zich gesteld voor een *fait accompli*. Geconstateerd wordt dat de statuten al zijn goedgekeurd en dat de Raad daar niet in is gekend. Hare Majesteit heeft deze keuze kennelijk aan zich getrokken en dan past de Raad alleen maar een eerbiedig instemmen. Waarom heeft het Convent der Vereeniging Commenderij Nederland der Johanniter-Orde zich eigenlijk tot de raad gewend? Misschien, zo wordt geopperd door een van hen, vraagt men dit advies omdat dit ook is voorgeschreven bij de benoemingen in het Duitse Huis. De heren zijn het er echter over eens dat deze zaken niet vergelijkbaar zijn. Het gaat hier ook niet om de ridders, maar om Prins Hendrik, en tegen diens benoeming kan men moeilijk nee zeggen waar de Koningin al ja gezegd heeft. ‘Ook mij is het best dat Z.K.H. “Commendator” is, al vind ik dat woord niet in de Vries en te Winkel’, schrijft baron De Vos van Steenwijk enigszins gepiqueerd.¹⁷

Toch zal het niet lang duren voordat de problemen die indertijd voorzien waren, zich ook daadwerkelijk voordoen. Nog geen vijf jaar na de oprichting worden de loyaliteiten ernstig op de proef gesteld. Er breekt oorlog uit. Aan welke kant staan de Johanniter ridders, inmiddels meer dan honderd in aantal?

In 1914 wordt op last de Nederlandse regering een strikte neutraliteitspolitiek gevolgd. Voor de Nederlandse Johanniters ontstaat een probleem als vanuit Duitsland een beroep op hen wordt gedaan. Op 1 augustus richt de Herrenmeister, prins Eitel Friedrich van Pruisen, namelijk per circulaire een ‘Aufruf an die Johanniter’ waarin hij de verwachting uitspreekt dat zij ‘die Tätigkeit des Ordens durch Beiträge und Sammlungen an Geld

¹⁵ C. Fasseur, *Wilhelmina* (2 dln.; Amsterdam, 1998-2001), I, 298.

¹⁶ Als het keizerrijk gevallen is, zal het kapittel de prins rechtstreeks contact met de hoogste Duitse gezaghebbers blijven bieden: blijkens de notulen is rijkspresident Von Hindenburg als *Ordenshauptman* een geregeld bezoeker van de vergaderingen.

¹⁷ Archief Hoge Raad van Adel, verbaal 1909, nr. 49.

kräftigst unterstützen. [...] Bitten wir Gott, der die Geschichte der Völker lenkt, dass er unser Vaterland in dem zu erwartenden schweren Kämpfe segne, uns aber stärken möge, unsere Ordenspflichten bis zum Ende treulichst zu erfüllen.’ De ordenplichten moeten dus aan Duitse kant vervuld worden, en dat is in strijd met het Nederlandse streven iedere schijn van partijdigheid te vermijden. In opdracht van prins Hendrik gaat er een schrijven naar de ridders waarin zij beleefd worden uitgenodigd ‘de U door het Bureau der Johanniter Orde te Berlijn toegezonden circulaire als niet ontvangen te beschouwen, deze zonder aan haren inhoud ruchtbaarheid te geven onmiddellijk te vernietigen, en aan het daarin vervatte verzoek in geen geval gevolg te geven’.

Er wordt ook rechtstreeks met Berlijn gecorrespondeerd over de ordeplichten. Eind augustus doet de Nederlandse Commendator het verzoek Nederlandse kandidaat-edellieden wegens de ‘benarde tijdsomstandigheden’ ontheffing te verlenen van de verplichte entreestorting van duizend mark op de rekening van de Ballei in Duitsland. De schatmeester antwoordt nog geen week later dat dit helaas niet mogelijk is. De orde staat voor grote uitgaven. De inzameling onder de ridders heeft circa 440.000 mark opgeleverd. De Nederlandse ridders hebben hieraan maar heel beperkt bijgedragen. En dat terwijl Holland toch buiten de oorlog is gebleven en daar dus meer geld aanwezig moet zijn dan in Duitsland. De prins wordt vriendelijk verzocht de Nederlandse edellieden ertoe te bewegen dieper in hun buidel te tasten.¹⁸ Hendrik antwoordt twee weken later afwijzend. De geldmiddelen van de Commenderij moeten worden aangewend voor maatregelen als Nederland in de oorlog betrokken raakt. De schatmeester moet begrijpen dat dit ‘uit den aard der zaak met zich brengt, dat door de Nederlandsche Ridders slechts in zeer geringe mate is bijgedragen om de kas der Orde door de storting van buitengewone bijdragen te stijven. Naar ik vertrouw zal Uwe Excellentie dit door de Commenderij ingenomen standpunt met de daaraan voor mij als Commendator verbonden consequenties wel willen billijken.’ De prins wijst er bovendien op dat Berlijn zich vergist in de onaangetaste rijkdom van ‘Holland’: er is wel degelijk verarming door ‘stremming van handel en verkeer’. In de oorlogsjaren die volgen blijft hij afstand houden. In oktober 1914 laat hij weten helaas niet bij de kapittelvergadering in Duitsland aanwezig te kunnen zijn. Uit de toegezonden notulen van die vergadering blijkt hoezeer de Duitse Johanniter ridders de Duitse oorlogsinspanningen willen ondersteunen: de Ballei Brandenburg heeft voor 1,2 miljoen mark ingetekend op de *Kriegsanleihe*. Ook al laat Prins Hendrik om iedere schijn van Nederlandse partijdigheid in het oorlogsconflict te vermijden verstek gaan bij de kapittelvergaderingen, de banden worden niet verbroken. In 1916 en 1917 zijn namens de prins enkele Nederlandse rechtsridders bij de Duitse kapittelvergaderingen aanwezig. Het hart van de Commendator blijft kloppen voor de Ballei Brandenburg en de adellijke wereld die daarin vertegenwoordigd is en die hem zozeer eigen is.

Vaderlandse sentimenten laten de Nederlandse ridders echter niet onberoerd. In de loop van de oorlog wil een aantal van hen zich volledig losmaken van Duitsland.¹⁹

¹⁸ AJO, brief Von Wedel, 1 sept. 1914 (ad 687/14).

¹⁹ Voornaamste gangmakers zijn Jhr. J.W. Schorer, Jhr. F.H.P.J. Gevers, baron G.E. van Tuyll van Serooskerken.

Jhr. Frederik Hendrik Pieter Johan
Gevers, ere-ridder van de Johanniter
Orde 16 juli 1915
(foto; particuliere collectie)

De orde zou verzelfstandigd en genationaliseerd moeten worden. De actie die door deze edellieden hiertoe wordt opgezet, roept heftige emoties en uitvoerige debatten op. Ook Berlijn wordt vertrouwelijk van de ontwikkeling binnen de Nederlandse tak op de hoogte gesteld. Daar wordt met misnoegen gereageerd. Men houdt een eigen, zelfstandige Nederlandse Johanniter Orde voor een onmogelijkheid. De Commenderij Nederland had achteraf gezien maar beter niet in het leven kunnen zijn geroepen. Maar ontbinding gaat niet zomaar en beloften zijn beloften en plichten zijn plichten.²⁰ Het bestuur van de Nederlandse afdeling deelt dit standpunt en keert zich fel tegen het afscheidingsstreven. De heren-initiatienemers wordt verzocht hun ‘beweging’ te staken en die doen dat – voor de duur van de oorlog.

Afscheiding

Als de oorlog afgelopen is, komen de heren met hernieuwde kracht in actie. Opnieuw stellen zij afscheiding aan de orde en opnieuw neemt het bestuur hiertegen krachtig stelling. Op de ridderdag in 1919 voelt de Coadjutor zich geroepen in een omstandig betoog de geschiedenis van de oprichting nog eens uit de doeken te doen. Het komt erop neer dat de heroprichting vooral beschouwd dient te worden als een Duits gebaar van goede wil jegens prins Hendrik, als prins-gemaal van de Nederlandse koningin. Berlijn wilde helemaal niet zo graag. Van Nederlandse kant is aangedrongen op een

²⁰ AJO, brief Freiherr Mackahn Gütz, kanselier Ballei Brandenburg, aan ‘Durchluchtigster Grossherzog’, 22 juni 1917.

statutair geregelde instemming van het Nederlandse staatshoofd bij de benoeming tot Commendator – om de nationale invloed te waarborgen. Dat Berlijn dit heeft toegestaan, is een uitzonderlijke concessie geweest. Dit dienen de heren ridders terdege te beseffen voordat zij onbezonnen stappen zetten. Het aannemen van een voorstel tot afsplitsing zou prins Hendrik ‘stellig in eene zeer onaangename verhouding [...] brengen tegenover het Kapittel, dat ik herhaal het nogmaals, in hoofdzaak tot de oprichting der Commenderij Nederland besloot om aan Zijne Koninklijke Hoogheid een genoeg te doen [...]’. Bovendien zou zo’n maatregel wel heel erg weinig loyaal zijn tegenover de Duitse broeders en grootmeester, die het na de val van het Keizerrijk toch al zo moeilijk hebben. Het zou erop neerkomen hun ‘in deze moeilijke dagen een zedelijke kinnenbakslag te geven’.

Duitsland heeft de oorlog verloren en is nu een republiek. In Nederland hebben anti-Duitse gevoelens de overhand. Bij de Nederlandse Johanniter ridders is in de jaren 1914-1918 vooral het nationale sentiment versterkt. Dat is niet per definitie een anti-Duits sentiment. Men voelt zich verbonden met de Duitse standgenoten. De oproep tot solidariteit mist zijn doel niet: opnieuw wordt het afscheidingsstreven gesmoord. Een meerderheid wil de aansluiting met de nu gehavende Balije Brandenburg behouden en toont begrip voor de gevoelens van de prins, die danig geschokt moet zijn geweest over de ontwikkelingen in Duitsland. Als in 1918 de Duitse keizer naar Nederland komt, acht graaf van Aldenburg Bentinck het ondanks grote twijfels zijn Johanniter plicht hem onderdak te verlenen.²¹ Bij sommige Nederlandse broeders leeft ergernis over de anti-Duitse stemming. Dat blijkt bijvoorbeeld als de naam van de orde in de eigen gelederen vernederlandst wordt. Baron Van Lynden van Nederhorst signaleert in het laatste oorlogsjaar dat ‘door eenige Johanniters den naam St. Jan [wordt] gebezigd, als voorloper van een afscheidingsbeweging van de Ballye Brandenburg uit quasi nationale, echter inderdaad slechts anti-Duitse beweegredenen. Vermoedelijk heeft sympathie met Engeland deze op den naam St. Jan gebracht (St. John). In den Nederlandschen Bijbel is echter van een St. Jan of Jan de Dooper geen sprake, alleen van Johannes en Johannes de Dooper. Het aanhoren van den Eersten naam doet daarom ook hinderlijk aan [...]’.²²

Zolang de prins leeft – en dat is tot juli 1934 – blijft de band van de Nederlandse Commenderij met ‘Duitsland’ onverminderd in stand. Ook de band met de voormalige koning van Pruisen blijft in stand. Op de ridderdagen zenden de ridders blikken van afhankelijkheid naar de Protector van de Balije Brandenburg, nu te Doorn, en deze zendt prins Hendrik in de tweede persoon enkelvoud gestelde telegrammen om te bedanken.²³ Na het overlijden van de laatste blijft het bestuur van de Nederlandse afdeling vertegenwoordigers naar kapittelvergaderingen in Berlijn sturen, tot in 1939 aan toe. Men heeft wel degelijk oog voor wat er in Duitsland gaande is, maar de verbondenheid met de organisatie aldaar blijft zwaar wegen. Er is een tweede wereldoor-

²¹ H. Gollwitzer, *Die Standesherren. Die politische und gesellschaftliche Stellung der Mediatisierten 1815-1918, ein Beitrag zur deutschen Sozialgeschichte* (Göttingen, 1964) 298.

²² Rekest aan de Hoge Raad van Adel, 4 jan. 1918.

²³ Vgl. bedanktelegrammen van ‘Seiner Majestät des Kaisers und Königs’ van 4 februari 1929 en 13 juni 1931 in het archief van de Johanniter Orde.

log voor nodig om de door sommigen al lang gewenste afscheiding een feit te laten worden.²⁴ De statuten worden gewijzigd, de naam wordt gewijzigd in die van St.-Jan, en er gaat in mei 1946 een brief van het kapittel naar prins Oscar van Pruisen, Herrenmeester te Potsdam, waarin gesteld wordt ‘daß nach all demjenigen das unser Land und Volk erfahren haben müssen und in Erwägung der Stellungnahme seitens der Führung der Balley Brandenburg, es unmöglich für uns ist, weiter Teil der Balley auszu machen’. Het partijkiezen van de Duitse broeders voor de nazi-machthebbers, bijvoorbeeld blijkend uit een felicitatie aan het adres van de Führer wegens de goede afloop van de veldtocht tegen Polen, wordt hun voor de voeten geworpen. Op 2 juli volgt een bevestigingsbrief uit Duitsland, waaruit niet alleen teleurstelling maar ook verontwaardiging spreekt. De ‘politisch-irdische’ gezichtspunten hebben gezegevierd boven de ‘christlich-göttlichen’, die toch bij de internationale christelijke organisatie als die van de Johanniters de voorrang zouden moeten hebben. Kennelijk hebben de heren in Holland niet de moeite genomen zich echt te verdiepen in wat de Duitse Johanniters tegen het nationaal-socialisme gedaan en daardoor geleden hebben,²⁵ anders zou het oordeel wel anders uitgevallen zijn.

Voor de heren is hun verbondenheid met de Duitse broeders van ondergeschikt belang geworden. Nationale zaak en zuivering krijgen voorrang. De Nederlandse adel wil echt Nederlands zijn.

Adellijke modernisering

Prins Hendrik creëerde een filiaal van een deftig Duits genootschap dat in zekere zin voorzag in een Nederlandse behoefte – een Nederlandse adellijke behoefte wel te verstaan. Naarmate de eeuw verstreek, de ene wereldramp de andere opvolgde en de aristocratische wereld kleiner en onmachtiger werd, werd de noodzaak tot aanpassing van dit filiaal klemmender. Die aanpassing kwam primair tot uiting in vernederlandsing, niet in de-aristocratisering, zoals in Duitsland (en niet alleen daar) bij de Johanniters gebeurde. Openstelling voor niet-adellijke leden zou in de twintigste eeuw heel ‘natuurlijk’ geweest zijn. Maar in Nederland wilden de ridders het exclusief adellijke karakter van de orde per se niet prijsgeven – behalve voor niet-adellijke echtgenotes van leden. Er was wel af en toe enige discussie over dit vraagstuk, maar voorstanders van wijziging bleven steeds in de minderheid. Van buitenaf was er geen druk om het aristocratische karakter te doorbreken: er was weinig reden zich aan Johanniter superioriteitsvertoon te ergeren. Zo prominent trad men niet in de openbaarheid, veel aanstoot werd niet gegeven. Op de ridderdagen waren de Johanniter heren misschien wel even voor het publiek zichtbaar, maar verder waren zij toch hoofdzakelijk ‘onder

²⁴ Over de houding van het bestuur van de Nederlandse Johanniters tegenover de Duitse broeders in de periode 1933-1945 schrijft Graswinckel: ‘Men besloot echter het de Duitse heren niet lastig te maken en hen niet in moeilijkheden te brengen; beter kon men hierop in rustiger tijden terugkomen.’ D.P.M. Graswinckel, *Geschiedenis der Johanniter Orde in Nederland van 1934 tot en met 1959, uitgegeven ter gelegenheid van de herdenking dat 50 jaar geleden de Orde onder de naam ‘Commenderij Nederland’ der Johanniter Orde werd opgericht* (’s-Gravenhage, 1959) 60.

²⁵ Zo waren verschillende Duitse Johanniter ridders betrokken bij de mislukte aanslag op Hitler op 20 juli 1944. Elf van hen werden geëxecuteerd. Van de circa 4.300 leden die de Ballei Brandenburg voor de Tweede Wereldoorlog geteld had, was na de oorlog nog ongeveer de helft over. Een groot deel van hen was *heimatvertrieben* en berooid. Zie E. Staehle, *Johanniter und Templar. Geschichte, Geheimnisse un Gegenwart* (Gnas, 1998) 239-240.

elkaar'. Ook in de Johanniter ziekenhuizen en bij andere Johanniter liefdadigheid was niet veel te merken van aristocratische zelfverheffing. Er was voor de buitenwacht weinig reden om de heren hun plezier en eigen verband te misgunnen.

De heroprlichting van de orde in 1909 betekende niet alleen een mogelijkheid tot aristocratische profilering, maar was natuurlijk ook een bevestiging van adellijke verzui-ling. De Johanniter Orde was het verband voor de evangelische, protestantse adel. De katholieke edelen moesten hun eigen orde heroprichten, wat in 1911 ook feitelijk gebeurde. Men kan zich afvragen of de heren dat een wenselijke scheiding vonden. Oude tegenstellingen werden zo weer aangewakkerd, of in ieder geval beklemtoond. Had men niet liever een orde voor de gehele Nederlandse adel gehad? Het lijkt erop dat dit niet het geval was. Tot op de huidige dag trekken de Johanniters en Maltezers gescheiden op en hechten zij zeer aan het eigen karakter, ook al is er samenwerking op praktisch gebied. Zij blijven zo een typisch Nederlandse verzui-ling belichamen die elders in de samenleving op haar retour is. Bepaalde zaken geeft men niet op.

Intussen viert de orde bijna haar honderdjarig bestaan. Zij beoefent als vanouds de liefdadigheid: bekostigt ziekenzorg, verleent steun aan drugsverslaafden en gehandicapten, en dat alles vanuit een protestants-christelijke overtuiging. Daarnaast bestrijdt zij valse adellijke orden en houdt zij vast aan de eis van adeldom voor toetreding. Of dit exclusieve karakter nog eens honderd jaar gehandhaafd zal blijven valt te bezien, maar uitgesloten is dat niet.